

ELEŞTİREL TOPLUMSAL KURAM VE JURGEN HABERMAS

Hüseyin AKYÜZ*

“Dünyanın korku dolu bir yer olması bizi umudu öğrenmeye zorluyor”

Ernest BLOCH

ÖZET

Avrupa'nın yaşamış olduğu büyük sosyal dönüşümlerden biri de modernizmdir. Modernizm, bir yandan yeni bir hayat, bilim ve felsefe anlayışı olarak ortaya çıkarken bir yandan da her yönüyle yeni bir insan modeli ortaya koymuştur. Modernitenin bu değerlerine en büyük eleştiriler yine kendi içerisinde gelmiştir. Bu eleştirmenlerden biride Jürgen Habermastır. Ona göre, modernizmin bir uzantısı olan kapitalizm, gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelerde ulusalcılığı ve ulusal kurumları çökertmektedir. Kapitalizm ise bunu ekonomik-siyasal küreselleşmeyle yapmaktadır.

Anahtar Sözcükler: J. Habermas, Modernizm, Eleştirel Toplumsal Kuram, Kapitalizm ve Küreselleşme.

ABSTRACT

Modernism is one of the great social transformations Europa has lived. While modernism appeared as a new understanding in life-style, science and philosophy on the one hand, it has put a totally new human model on the other side. The most severe criticism to the values of modernity

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Erzurum.

has been within itself. Jürgen Habermas is one of these. To him, capitalism, a extension of modernism, has been demolishing nationalism and national institutions in underdeveloped and developing countries. Capitalism does this with economic-political globalisation.

Key Words:*J. Habermas, Modernism, Critical Social Theory, Capitalism and Globalisation.*

Günümüz uygarlığının ve bu uygarlığı sahneye koyan insanın (öznenin) kavrayış biçiminin anlaşılabilmesi konusunda elimizde bulunan en önemli veri tabanı hiç kuşku yoktur ki “Modernist Kuram” ve onun ardılları olarak nitelendirilen “Postmodern” ve “Eleştirel Toplumsal Kuramlardır”. Aslında modernizm, yeşerdiği ve geliştiği Batı toplumları tarafından çoktan geriye itilmiş, hatta aşılmış bir dünya görüşüdür, fakat onun takipçileri olan Batı-dışı toplumlarda bu dünya görüşünün henüz yeşermeye başladığı biçimindeki ana önermeye bağlı olarak kendini gösteren “bir adım geriden takip etme” psikolojisini bir kenara bırakarak; modernist kuramdan çıkmış ve onun ardılları olan postmodern ve eleştirel toplumsal kuramın Batı'daki tartışma ivmesi, bu bağlamda bize bütüncül bir bakış açısı içinde bu kuramı ve J. Habermas'ı genel bir değerlendirmeye tabi tutma olanağı sunmaktadır.

Modernizmin ve onun baş mimarı olarak kapitalizmin en kapsamlı eleştirisini Marksizm'den esinlenen Frankfurt Okulu ve onun ikinci kuşak temsilcisi olarak J. Habermas görüldüğünden, bu çalışmanın seyir defterine eleştirel toplumsal kuram çerçevesinde düşeceğimiz notların baş aktörü olarak da o seçilmiştir. Ancak Habermas'dan önce Frankfurt Okulunun Horkheimer ile birlikte önde gelen isimlerinden biri olan Adorno'ya kısaca değinmek yararlı olacaktır.

Adorno, son derece kötümser bir insandır. Hitlerci ideolojiyi sosyal psikoloji verilerini kullanarak ağır biçimde eleştiriye tabi tutmuş, bu yüzden de uzun yıllar anayurdundan ayrı yaşama zorunda bırakılmıştır. Ayrıca modern kültürün ve toplumsal totalizmin karşısında yer alan varoluşçuluğun

özneelliğinden ve pozitivistimin nesnellüğünden ayrık durmaya özen göstermesi bunun kanıtı olarak da değerlendirilebilir. Ona göre toplumun dayanağı olan kurumlar, belli formlar olarak bireye yaşama olanağı sağlamaktadırlar. Fakat öz bakımdan bir dayatmayı gündeme getirdiklerinden, onların savundukları bütünlük (totalite) ancak ve ancak totaliter bir siyasal ideolojiye hizmet edebilir. Ayrıca bu kurumlar bireyin öz deneyimlerinin bir sonucu değil, irrasyonel otorite ve dayatılan normatif güçlerdir. Bunların bireyin gerçek yaşamıyla bağlantıları olmadığı gibi, toplumu bütünleştirme istekleri de bireyi kendine yabancılaştırmaktadır. Bu bağlamda birleştirici ve bütünleştirici öğeleri ön plana almaktan çok, paradoksu, özellikle de belirsizliği vurgulayan ve eleştiriye göz ardı etmeyen bir eğilimi gündeme taşımak daha doğru bir yaklaşım olur.

“Adorno’nun modernlik görüşünün muhtemelen en net açıklaması, totalitik nosyonun eskiden özgürleştirici bir felsefenin parçasını oluşturduğunu, fakat bu nosyonun geçen yüzyılda totalleştirici bir toplumsal sisteme, gerçek ya da potansiyel bir totaliter rejime absorbe edildiğini söylediği bir aforizmalar derlemesi olan da (1951) bulunabilir. Bilgiyi aramamalı, paradoksu ve belirsizliği vurgulamalıyız, hakikat en azından geçici olarak bireyin deneyiminde yatıyor olabilir¹. Bundan dolayı totaliteye (bütüncülüğe) hizmet eden ve bireyi yönlendiren kurumlar da genel toplumsal sistemin parçaları olduğundan bireyin gerçek yaşamını algılamaktan uzaktırlar. Ayrıca irrasyonel tavırları ve gerçekçi olmayan normatif güçleri temsil etmelerinden dolayı da gereksiz ve yararsız yapılar olarak değerlendirilmelidirler.

Bu başlık altında görüşlerini inceleyeceğimiz kişi J. Habermas’tır. Frankfurt Okulu’nun son temsilcilerinden biri olan J. Habermas, bu okulun öncüleri olarak kabul edilen Adorno, Horkheimer ve Marcus gibi düşünürlerin görüşlerini sorgulayarak ön plana çıkan günümüz sosyologlarından birisidir.

¹ Marshall, Gordon, Sosyoloji Sözlüğü, Çev. O. Akınbay - O. Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 3.

J. Habermas, 18.06.1929 tarihinde Düsseldorf'da doğdu. 1954 yılında Bonn Üniversitesinde doktora öğrenimini tamamladı. 1961 yılında ise doçent unvanını kazandı. 1961-1964 yıllarında Heidelberg üniversitesinde felsefe dersleri verdi. 1964 yılında Frankfurt/Main Üniversitesinde felsefe-sosyoloji alanında profesörlüğe yükseltildi. Bu arada Amerikan üniversitelerinde konuk öğretim üyeliği yaptı. 1971 yılında Max Planck Enstitüsünde çalıştı. Bu tarihten sonra iki kez daha Amerikan Üniversitelerinde konuk öğretim üyesi olarak dersler verdi².

J. Habermas, Frankfurt Okulu'nun ikinci kuşak öncülerindendir. Habermas, özellikle eleştirel kuramcı anlayışın önde gelen temsilcilerinden biri olarak tanındı. Ancak uzun zaman Adorno ile birlikte çalıştığı için, önceleri onun ve birinci kuşak Frankfurt Okulu kuramcılarında biri olan M. Horkheimer'in etkisinde kaldı. Sosyal demokratlarla birlikte olduğu 1961 de Marxizme eleştirel bir biçimde yaklaştı ve bu arada sosyal demokratlarla da yolları ayrıldı. Çok sayıda bilim adamı ve düşünürle tartışmalara girdi ve bu tartışmalardan bir kısmını yayımladı. Tartıştığı kişiler arasında Dieter Heinrich, Ernst Nolte, Michael Stürmer, Klaus Hildebrand ve Andreas Hilgruber bulunmaktadır.

J. Habermas, tam olarak herhangi bir ideolojik düşünce kategorisine konulamaz. Onun en önemli özelliklerinden biri, hemen her konuda kritikçi bir tavır takınmasıdır. Böyle bir yaklaşımdan hareket etmesi, bir yandan onu kurulu düzenler karşısında küresel ekonomi ve postmodern eğilimlere yaklaştırırken, diğer yandan da onların ideoloji olarak bilim ve tekniği göstermelerini eleştirmesi ve öğrenci protestosu aracılığıyla yeni bir insan anlayışının doğabileceğini vurgulaması, belirsiz bir kimliğin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Örneğin "Rasyonel Bir Topluma Doğru" isimli yapıtında "endüstriyel olarak gelişmiş kapitalistler tarafından üretilen toplumsal zenginlik derecesi ve bu zenginliğin teknik ve örgütsel şartla öznel olarak inandırıcı bir tarzda bile, statü tayininin, bireysel başarının

² Hartfiel, Günter : Wörterbuch der Soziologie, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1982, s. 284.

değerlendirilmesi mekanizmasına bağlanmasını eskiden daha zor kılmaktadır. Dolayısıyla uzun vadede, öğrenci protestosu kalıcı bir biçimde bu bozucu başarı ideolojisini tahrip edebilir ve böylece sadece depolitizasyona dayanan ileri kapitalizmin zaten sarsılabilir olan meşruiyetini yıkabilir³ demektedir.

“Kapitalizm öncesi bir üretim biçiminin, endüstri öncesi bir tekniğin ve modern öncesi bir bilimin durağan modeli, kurumsal çerçevenin amaç-rasyonel eylemin alt sistemleriyle tipik bir ilişkisini olanaklı kılıyor. Bu alt sistemler, toplumsal çatışma sisteminden bunda toplanmış olan teknik olarak değerlendirilebilir bilgi stoğundan yola çıkarak, rasyonelliklerin iktidarı meşrulaştıran kültürel geleneklerin otoritesine karşı açık bir tehdit oluşturduğu yaygınlık derecesine, gözle görülür ilerlemelere rağmen, hiçbir zaman ulaşamamıştır. Geleneksel toplum deyimi, kurumsal çerçevenin, gerçekliğin bütün olarak –toplumun olduğu kadar evrenin de mitik, dinsel ya da metafizik imlemlerin sorgulanamaz meşrulaştırma zeminine dayanması durumu ile ilintilidir⁴. Bu anlayışa göre çağdaş değerlere geçilirken, çeşitli inanç ve imgeler, toplumsal kurumlar ve onların alt sistemleri irrasyonel bir otoriteyi temsil eden bir yapı sergilediğinden, zaman içerisinde kapitalizm ve onun bir tür yayılma yöntemi olan teknolojiyi de meşrulaştırmıştır. Zaten geleneksel toplumlar amaç-rasyonel eylemin alt sistemlerinin gelişmesi aracılığıyla ve kültürel geleneklerin çeşitli biçimlerdeki kurumlaşmış modelleri içerisinde meşruiyetlerini sürdürmüşlerdir. Aynı zamanda bu durum kurumsal eylemin üstünlüğüne de neden olur. Bu üstünlük üretim güçlerinin sürekli artış gösteren potansiyelleri sonucunda yapısal bir dönüşüme değil, meşrulaştırmanın geleneksel biçiminin eleştirilmesine engel olur. Bu dokunulmazlık geleneksel toplumları, modernleşmenin eşliğini atlamış olan toplumlardan ayırmak için kullanılan anlamlı bir ölçüdür⁵.

³ Habermas, Jürgen ; Rasyonel Bir Topluma Doğru, Vadi Yayınları, Ankara, 1992, s. 146.

⁴ Habermas, Jürgen; İdeoloji Olarak Bilim ve Teknik, Çev. Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 45-46.

⁵ A.g.e., s. 46.

Üstünlük ölçüsü devlet biçiminde örgütlenmiş sınıflı bir toplumun tüm konumlarına uygulanabilir. Bu konumlar, özneler arasında paylaşılan mevcut bir ilişki düzenini meşrulaştıran geleneklerin, kültürel geçerliliğin, evrensel geçerliliği olan rasyonellik ölçütleriyle –ister araçsal ve isterse stratejik amaç-araç ilişkileriyle olsun– açıkça ve tehdit edici bir biçimde sorgulanmayı yüzünden ortaya çıkarlar. Yeni teknoloji ve stratejilerin devreye sokulması, ancak kapitalist üretim tarzı ve ekonomik sistemi emeğin üretkenliğinin bunalımsız olmayan, fakat uzun zamanda süreklilik gösteren bir gelişim için düzenleme mekanizması ile (kurumsallaşma ile) donatılmasından bu yana, böyle bir yenileme olarak kurumsallaştırılmıştır. Kapitalist üretim tarzı, Marx'ın ve Schumpeter'in kendilerine önerdikleri gibi, amaç-rasyonel eylemin alt sistemlerinin sürekli olarak yayılmasını güvence altına alan ve böylece kurumsal çerçevenin üretici güçlere karşı gelenekselci üstünlüğünü sarsan mekanizma olarak kavranabilir.

Kapitalizm, dünya tarihinde, kendi düzenlediği ekonomik gelişmeyi kurumsallaştıran ilk üretim biçimidir. Bu bağlamda ilk olarak endüstriyalizm oluşmuş, daha sonra bu endüstriyalizm kapitalizmin kurumsal çerçevesinden çıkarılarak sermayenin kişisel kullanım biçiminde olanlardan farklı mekanizmalara da bağlanabilmiştir⁶. Söz konusu bu görüş, klasik kurum anlayışıyla oluşturulan kapitalist üretim tarzını ve otoriteyi temsil eden ve yine normatif kurumsal bir güç olan devleti de etkilemekte ve onu önemli ölçüde küçültmektedir. Günümüzde işlevini önemli ölçüde yitiren devlet, piyasa ekonomisinin akılcı ilişkileri karşısında sürekli olarak geri adım atmaktadır.

Aslında bir toplumun sosyo-ekonomik bakımdan çeşitli tabaka ve sınıflara bölünmesinin, önemini her zaman koruyan üretim araçlarının gruplara özgü bir dağılımına dayandığı ve bu dağılımın yeniden toplumsal güç ilişkilerinin kurumsallaşmasına neden olduğunu kabul edersek, o zaman bu kurumsal çerçevenin bütün yüksek kültürlerde politik iktidar sistemi ile özdeş bir biçim aldığı da özümsememiz gerekir. Geleneksel iktidar, aynı

⁶ A.g.e., s. 46.

zamanda politik iktidardır. Ancak kapitalist üretim tarzı ile birlikte, kurumsal çerçevenin meşrulaştırılması, dolaysız olarak toplumsal çalışma sistemi ile bağlantılıdır. Şimdiki mülkiyet düzeni ise, bir politik ilişki ve bir üretim ilişkisi olabilir. Fakat günümüzde bu ilişki kendini meşru bir iktidar düzeninde değil, pazarın rasyonelliğinde ve takas toplumunun ideolojik düzeninde meşrulaşmaktadır⁷.

Bu bağlamda iktidar ve onu meşrulaştırmayı amaçlayan çeşitli kurumlar, örneğin ordu, okul sistemi, sağlık kurumları, hatta aile de toplumun rasyonel pazar ekonomisinden etkilenerek değişime uğrar. Habermas'a göre, ulusal devletlerin ortaya çıkışı, kapitalizmin kurumsallaşmasıyla kendini göstermiştir. Özellikle ulus devlet anlayışının felsefi temeli Hegel tarafından atılmış, bu felsefe devlet merkezli bir ulus devlet yaratmayı amaçlamıştır. Kapitalizmin ekonomik temeli ise, "merkantilizm"dir. Bu anlayış aynı zamanda ulusal devletler için en uygun modeldir. Kapitalizmin bu anlayışı, deniz aşırı sömürge ticaretinde kendine sadık bir ortak bulmuş, bu ortak onun önündeki engelleri kaldıran, gerektiğinde de silah kullanarak kapitalist sömürünün önünü açmaya çalışmıştır. Merkantilistler, tüccarın kârının, ulusal çıkarlarla aynı olduğunu ve ülkenin gücünü temsil ettiklerini öne sürerek devleti yanlarına almayı başarmışlardır. Merkezi devlet ve tüccarın çıkarı örtüştüğünden, merkantilist öğretisi, ulus devletlerin ekonomik politikasını temsil etme hakkına sahip olmuştur⁸. Merkantilizmin doyuma ulaşmış bir görünümü olan kapitalizm, modern dönemlerde ulus devletlerle ortaklık kurarak, hatta onların ulusal ekonomilerini oluşturarak devletlerin önemli bir parçası olarak gelişti ve bugünkü durumuna erişti.

Bugün ise kapitalizmin küresel bir boyut kazandığını görüyoruz. Birey ve toplumun tutum ve davranış ilişkilerinden doğal kaynakların kullanımına kadar birçok öge kapitalizmin kâr birikimine dönüştürülen

⁷ A.g.e., s. 47.

⁸ Habermas, Jürgen ; Küreselleşme ve Milli Devletlerin Akıbeti, Çev. Medeni Beyaztaş, Bakış Yayınları, İstanbul, 2002, s. 9.

alanları haline gelmiştir. Kapitalizmin mantığı ve etkileri, gelişmiş kapitalist toplumlara ve yeryüzünün her bölgesine bütünüyle nüfuz eder vaziyettedir⁹.

Habermas'a göre günümüzün kapitalizm mantığı az gelişmiş, gelişmekte ve yarışma gücü fazla olmayan ülkelerdeki ulusal kurumları çökertirken, özellikle de küreselleşme ve yeni dünya düzeni anlayışları çerçevesinde pazar ekonomisini empoze etme yanında, etnik ve dini ayrılıkları da destekleyerek, hatta kışkırtarak, daha önce dost olduğu ulusal devlet ve ulusları sorgulamaya ve onları işlevsiz bir biçime getirmeye çalışmaktadır. Aslında bu anlayış ve uygulamanın arkasında bir ya da birkaç ulus devlet sermayesinin ve bu sermayenin oluşturduğu kurumların bulunduğunu biliyoruz. Onun için kapitalizmin bu tavrı, gittiği ülkelerdeki devletlere karşı bir eğilim sergilerken, kendisi gerçekte ulus devlete dayanmaktadır. Para Fonu(İMF), Dünya Ticaret Örgütü (WTO) ve Dünya Bankası gibi örgütler, belli bir devletin hizmetinde olan kurumlardır. Bu kurumların gözünde kendi devletleri ve dışarıdaki devletlerin nasıl bir siyasal rejimle yönetildikleri önemli değildir. Zaten bunlar hangi ülkede sıkıntıya düşerlerse, arkalarındaki siyasal ve askeri güç hareketlenerek soruna el koymaktadır.

Gerçekte modern liberal kapitalizm ve günümüzdeki onun uzantıları olan küresel ekonomi için muhatap devlet ve ulus yapılarının nasıl bir kimliğe ve ideolojik dünya görüşüne sahip olmaları fazla önemli bir konu değildir. Herhangi bir devlet kurumunun totaliter olması, faşizan bir tavır sergilemesi, teokratik ya da demokratik bir anlayışla yönetimini sürdürmesi fark etmez. Kendine özgü yasa ve ilkelere sahip olan bu sistem için tek genel geçer olan öge, mevcut devlet yapısının işleyişi, kurumları ve yasaları kapitalizmin kazancına olanak sağlaması, sınırsız bir biçimde kâr birikimine destek olmasıdır. Burada esas olan mevcut devlet yapılarının ve ülke kurumlarının kapitalist yapılanmaya ket vurup vurmamasıdır¹⁰.

⁹ A.g.e., s. 10.

¹⁰ A.g.e., s.11-12.

Habermas'a göre bu gelişmelerin ışığında, geldiğimiz ve yaşadığımız süreçlere bir göz attığımızda karşımıza çıkan tablo, pek de iç açıcı görünmüyor. Kısaca değinmeye çalıştığımız güç, meşruiyet yitimi ve bilgi yapılarındaki bu değişimler, ulusal devlet olgusunun genel sistem içerisinde yıprandığını ve tahrip edildiğini gösteriyor.

Kapitalist sistemin siyasal birimini oluşturan ulus devlet yapılarının bu şekilde tahrip edilmesi, kapitalizmin siyasi biriminde değişime gitmesini gerekli kılmaktadır. Burada büyük sorun, ulus devlet yapılarının ortadan kalkıp kalkmayacağıdır. Kalktığı takdirde onun yerini hangi kurumun alacağı şu anda açıkta bulunmaktadır. Fakat küreselleşme ve yeni dünya düzeni iki temel yapıdan öncelikle birini, daha sonra da diğerini ortadan kaldıracaktır. Şimdilik ulusun ortadan kaldırılması daha uygun bir pozisyon sergilemektedir. Zaten küreselleşmenin kültürel anlamda gerçekleştirmeye çalıştığı temel amaçlardan biri "denasyonalizasyon", yani ulusalcılık karşıtlığıdır¹¹. Ona göre yeni dünya düzeninin bu genel politikalarının bütün alanlarda egemen olup olmayacağını zaman gösterecektir. Bu zaman içerisinde bir karşı duruşun egemenliği de düşünülebilir. Ancak bunun nasıl olacağını şimdiden kestirmek mümkün gözüküyor¹². Evet günümüzde kapitalist ekonomi ve onun siyasal güç kaynakları, gerek siyasal kültürdeki karşı ulus devlet anlayışlarını desteklemekle ve gerekse bilim-teknoloji ve ekonomik söylemleriyle rakipsiz gözükmektedir ve bunların karşısında ulusların ve ulusal kurumların pek fazla bir şansının olduğu söylenemez. Çünkü sürekli artış gösteren teknolojik reklamın tahribatı ve demokratik ve akılcı iradenin karşısında toplumsal makinenin etkileri, küresel kapitalizmin yerleşeceği büyük boşluklar yaratmaktadır. Bu durum, kritikçi, akılcı ve özgür bir diyaloga açık bir toplumsal ilişki biçimiyle ve uzlaşmayla aşılabilir¹³.

Görüldüğü gibi Habermas yeni oluşum karşısında öne sürdüğü görüşleriyle pek de tatmin edici bir düşünce üretmiş değildir. Şu anda

¹¹ A.g.e., s.20.

¹² A.g.e., s.20.

¹³ Hartfiel, Günter ; a.g.e., s. 284.

küreselleşme, yeni dünya düzeni ve onların dayanağı olan liberal kapitalizm, rakipsizmiş gibi bir izlenim uyandırmaktadır. Fakat insan düşünen bir varlıktır ve bu yetisini henüz yitirmiş değildir. Hatırlamakta yarar vardır. Bir ara Marxizm ve onun siyasal uygulaması olan sosyalizm de böyle bir görüntü sergilemişti. Ama bugün o düşünceyi savunun pek az insan ve uygulamasını sürdürmeye çalışan birkaç ülke kalmıştır ve bunlar da çeşitli sorunlarla yüz yüze bulunmaktadır. Yarımın dünyasını bugünden ve bütün oluşumlarıyla ortaya koymak insan doğasına aykırı bir yaklaşımdır. Etkili güç odağı kavramı ve tek kutuplu dünya değişebilir. Özellikle liberal kapitalist sömürünün arkasındaki güç zayıflayabilir ve yeni güç odakları oluşarak yeni dengeler kurulabilir. Bu bağlamda ulusların varlığı daha fazla toplumsal dayanışmaya ihtiyaç duyabilir ve ulusal çıkarlar ön plana geçebilir. Şimdiden hangi kafeste hangi kuşun yaşayacağı ve bu sürenin ne kadar olacağı bilinemez. Çünkü insanlık henüz son sözünü söylemiş ve tarih kitabının son sayfasını çevirmiş ve bu kitabı kapatmış değildir.

KAYNAKÇA

- HABERMAS, Jürgen; **Rasyonel Bir Topluma Doğru**, Vadi Yayınları, Ankara, 1992.
- HABERMAS, Jürgen; **İdeoloji Olarak Bilim ve Teknik**, Çev. Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.
- HABERMAS, Jürgen; **Küreselleşme ve Milli Devletlerin Akibeti**, Çev. Medeni Beyaztaş, Bakış Yayınları, İstanbul, 2002.
- HARTFIEL, Günter; **Wörterbuch der Soziologie**, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1982.
- MARSHALL, Gordon; **Sosyoloji Sözlüğü**, Çev. O. Akınbay - O. Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.